

Արարատայ հարաւակողմը, եւ Ուրմիոյ լեճը՝ Պարսկաստանի մէջ: Գորիի եւ Կողայ (Կէօլէ) լճերը միայն պատմական ժամանակի մէջ ցամբած են. եւ այն զոյցը՝ զոր կը պատմէ Ստրաբոն, իբր թէ Յասոն ցամբեցուցած ըլլայ Երասխայ խորանիստ գետնոյն լեճը, կը ցուցնէ թէ որչափ քիչ ժամանակ յառաջ տակաւին կային այն մեծ լճերը: Լճերու քաշուելով կձկումը ճանաչելի է տեղ տեղ ծովափին հին գծերով. այսպէս՝ օրինակի համար՝ Օսվարը՝ Վանայ լճին հարաւային եզերքին վրայ նշմարած է ավինագծերը 15, 40 եւ 100 ոտք բարձրութեամբ. եւ դարձեալ նոյնը կը ցուցնեն երկայն զուգահեռական դարատափները Բասենի՝ Հասնդալայի հիւսիսակողմը⁴⁷, եւ Օլթիի ձորի՝ Նարմանի եւ Իտի միջեւ⁴⁷:

Եզրայերանց մէջ նորագոյն խաւանստու-թիւնները կաւարտին կրաքեր եւ երկաթաջուր աղբիւրներու շեղքարերով (Travertin), օրինակի համար Լիգերայի (Lijera) եւ Խամսիի (Hamsi) քով, Տրապիզոնի հարաւակողմը, եւ Միսխանայի մօտ (Muschana)՝ Բամբակի շղթային մէջ: Հայկական բարձրաշխարհին մէջ այսօր ալ տակաւին շատ աղբիւրներ կրափխար կը ձգեն իբր սիկ, օրինակի համար՝ Կուկոզան գիւղի քով՝ Բիւրակն (Բինգէօլ, հին՝ Սրմանց) լեռան մօտերը. բայց նոյնը յառաջագոյն հսկայական չափերով արտադրուած է. այսպէս՝ Խնուսի դաշտին մէջ՝ Ա.ք-դաղե ստորոտին երկայնքը՝ եւ Տիատինի մօտ⁷: Տարակոյս չկայ թէ արգի աղբիւրները՝ համեմատու-թեամբ յառաջագոյն եղածներուն՝ միայն դուզնաքեայ ներկայացուցիչներ են: Յիշատակութեան արժանի են տակաւին օդահարութեան արգասիք եղող փլածոյից արտաքոյ կարգի մեծածաւալ զանգուածները՝ Պոնտական ամբողջ լեռնաշղթային մէջ:

Բեկման գծերուն վրայ շարուած բազմաթիւ Հրաբուլդիները Յորովարդեկի միջոցին սաստիկ գործունէութիւն մը ցուցուցած

են: Ի բաց առեալ Նիմրուտի հրաբուլդը, զոր Օսվարը՝ հետազօտած է, հրափրփուր-ներուն յաջորդօր թեան կարգին մասին շատ քիչ բան ծանօթ է: Յիշեալ հրաբուլդին վրայ իւր նախորդին, Գրգուռ-լեռան, փաղ-փաքար-խտաքարերուն՝ յաջորդած էին փաղփաքար-հոսաքարեր, որոնք բարձր լեռնակոն մը յօրինած էին: Ահադին պայթմամբ մ'այս կոնը մեծագոյն մասամբ մէկզի նետուած էր: Ծագած էր մեծ խառնարան մը, ուսկից արտաքոյ կարգի նրբալոյծ-ծորելի սեւակուճ ժայթքած էր, որ ամբողջ երկիրն ամէն կողմ ողողած եւ գոյութիւն ունեցող ձորերն ի վար հոսած էր: Յաջորդող ուրիշ պայթումներէ ետքը, որոնք 8 քիլոմետր տրամագծով խառնարան մը ստեղծեցին եւ ուր թօթափեցան ինկան եզերքի լեռանց խորխորածները (փուլք), նորէն հրաշնչու-թիւն մ'եղած է ժայթքելով փաղփաքար-հոսաքարեր, որոնք խառնարանի շրջանը կիսով լեցուցած են, մինչդեռ միւս կէսը կը բռնէ խորունկ լեճ մը: Վերջին հրաշնչու-թիւնն եղած է 1441ին: Այս միջոցին միջօրէական ուղղութեամբ բացուած ճեղքէ մը բղւած է միայն շատ պինդ-ծորելի փաղ-փաքար-հոսաքար մը՝ վանակատով (Obsidian):

Թոնտրիկի (Թանտուրիկ) սեւակճային խառնարանը տակաւին ծծմբահանի (Solfatare) գործունէութեան մէջ է¹⁸: Արարատի 1840 տարւոյ աղէտը հրաշնչութիւն էր, այլ տղմահոսանք մը, որ տեղի ունեցած է Ակոռիի սառնարանին խարխալելով, որուն պատճառն եղած էր երկրաշարժ մը: Աւերածին մեծութիւնը կը մեկնուի հրաքարի (Pyrit) սաստիկ օդահարութեամբ՝ որ Արարատի գերանձուկ-անդէսաքարին (Hypersthenandesit) մէջ հիւսիսէ-հարաւ ուղղութեամբ գօտեոյ մը վրայ տեղի ունեցած էր^{1, 14, 17}:

Ընդհանուր առմամբ Յուրայեան ժամանակի հրաբուլդային գործունէութիւնը խարխալային նկարագրաւ քարեր յառաջ

բերած է: Վերին-Կաւճի ժամանակ գերիշխող էին լիպարաքարեր (Liparit) եւ շողաքարեր (Dazit), Այգարդեկի ատեն՝ միջին եւ խարսխային անդէսաքարեր: Երկրախօսական ներկայ-ժամանակիս եռանդուն հրաբուլդականութիւնը սկսած է ընդհանրապէս թթու հրափրփուրներով (խանձողներով), որոնց յաջորդած են երկար ժամանակաշրջանի մը տեւողութեան միջոցին՝ անդէսաքարեր (ի մասնաւորի գերանձուկ-անդէսաքարեր), եւ ասոնց փոխանակած են յետոյ շատ տարածուած սեւակճային հոսանքներ, որոնք յաճախ ձեղքերէ ժայթքած են (Կարայեաղը, Թօրլու տափաստանները, եւն): Վերջապէս կրկին երեւան եկած են թանձր-ծորելի, թթու տեսակները (Սողանլու, Արագած, Սիփան, Բիւրակն): Ամպաքարային (Nephelin) եւ լնաքարային (Leuzit) հրափրփուրներու նորագոյն տեղական հրաշնչութիւններ ծանօթ են՝ Տրապիզոնէ՝^{2, 59, 60}, Կենդրոնական Հարաբաղէ՝⁹⁶ եւ թուրք-պարսկական սահմանին երկայնքէն⁶⁵: Հրաբուլդային փխարներն օդահարելով յաճախ նկարագրական հողափլաներ կը կազմեն (Գորիս²², Երասխայ խորածորը՝ cañon)¹⁰⁰:

Մինչդեռ Կրտսեր-Յորովարդեկի ատեն Հայաստանի շատ լեռներուն վրայ սառնարաններ տակաւին գոյութիւն ունէին, այժմ կլիման շատ աւելի մեղմագոյն եղած է: Փոքրիկ սառնարաններ կան դեռ Արարատի վրայ¹, որոնք Ակոռիի կրճին մէջ կիջնեն մինչեւ 2460 մետր, այսինքն՝ ձիւնադճէն 1850 մետր աւելի վար: Արարատայ միւս

²² Գերմ. բնագիրն ունի Gerjüsy, ձեւ մ'որ ի վերջոյ շատ չի տարբերի օրինակի համար Մ. օրիէի տուած ձեւէն (հմտ. J. Mourier, Guide au Caucase. Paris 1894), այսինքն՝ "Girousi, le Koriss des Arméniens etc. (II, p. 180): Արգէն Կիպրոսի քարտէսներն ալ կը գրեն՝ Gerusi. Եւ քանի որ պաշտօնական ուսուսական ձեւն էր (հմտ. ուսու. քարտէսը) Gerusi (կամ Gerusü), բայց մը կը մտար աւելի թրքաձեւ դարձնելու, իբր թէ Կիւս (երես) ըլլար վերջաւորութիւնը: Լինչի քարտէսն ալ ունի Gerüsy, նման գերմ. բնագրին: Գորիսի (կամ Կորեսի) մասին հմտ. նաեւ "Սիսական", էջ 261, եւն. — Տարբեր է Կորոյի-Կ (հմտ. "Սիսական", էջ 100 եւ քարտէսը):

սառնարանները կը գտնուին Բիւի լճակի կոնին²³ կողերուն վրայ: Արագած փոքր սառնարան մ'ունի, մինչդեռ յառաջ վեց հատ ունէր: Փոքր սառնարաններ կան նաեւ Ջիլու-լեռան վրայ եւ Գալիթայի (Galitha) մօտ²³ Տաւրոսի մէջ: Հայաստանի նշանաւոր բարձանց հիւսիսային երեսներուն վրայ հնագոյն սառնարաններուն հետքերը ցանցառ չեն. այսպէս՝ Բիւրակն լեռան² եւ Էյէրլի (Շողալար) լեռան վրայ: Կարկաններ (Moräne), յաճախ բազմաթիւ փոքր լճակներով, ծանօթ են Իգդիրի մօտերը (Արարատայ արեւմտակողմը), Բէշլի եւ Շէյթան լեռարեւմտակողմը²: Նաեւ ներք (Բիւրակնի արեւմտակողմը)⁴² եւ Սեւանայ լեռնաշղթային (Դիլեջան)⁴² եւ Մորիսի շրջանակին մէջ² կը տեսնենք թէ երբեմն սառնարանային գործունէութիւն եղած է:

(Շարունակելի:)

² Գերմ. կը գրէ Kippgöl, անգլ. Kippgöl, եւ նման ձեւերով կը գրեն բոլոր գիտնականներն եւ ուղեւորներն, որոնք կը յիշեն կամ կը նկարագրեն Արարատայ հիւսիսարեւմտեան գրին վայ գտնուող փոքր խառնարանին լեճը: Հ. Գ. Ալեւան գրած է Տախտակ մը "Աւագ Կրտսի" (հմտ. "Արարատ", էջ 452-453), որուն ներքեւ կը նշանակուի նաեւ "Գոս-Բ (ԳԻԲ) լճակ" ուրիշ տեղեր "ԳԻԻԵԼ" եւն (էջ 457 եւն): Խնդրական կը մտայ թէ ինչ էր բուն անունը կամ անոր հին ձեւը: Գոնէ "Գոս-Բ" փորձ մըն է մեկնելու անունը: Եթէ ուղիւ չէ ԳԻԲ (ԿԻԲ, ԿԻԲ եւն) ձեւը, ունիք անուններ Գոս (Կոս, Կոր եւն) Կիպ (Եւն) ձեւը, ունիք անուններ Գոս (Կոս, Կոր ձեւ) եւ ի վերջոյ կարելի էր ըսել թէ կործանած ձեւով, եւ ի վերջոյ կարելի էր ըսել թէ կործանած "Ս. Յակոբայի միաստանին եւ համանուն աղբիւրի անուամբ Ս. Յակոբայի "Ս. Յակոբ": Բայց նաեւ ԳԻԲ, ԳԻԿ ըլլար նաեւ լճակ, եւն (հմտ. Սահմ. Ա. Աժո-հայ բառ մըն է, ինչպէս Կիպ, եւն (հմտ. Սահմ. Ա. Աժո-հայ բառ մըն է, ինչպէս Կիպ, էջ 446, 674. — Հր. Աժո-հայ, "Հայոց բառ ու բան", էջ 570, 1116, 1117): Առ հասարակ գօտար է որոշել հին ձեւն անուանց, եւն): Առ հասարակ գօտար է որոշել հին ձեւն անուանց, զորոնք եւր. գիտնականք գրած են իրենց յաճախ քուրտ, թուրք եւն առաջնորդներուն բերնէն լսելով, երբ մանուսնդ թուրք եւն առաջնորդներուն մէջ չի գտնուիր նոյնը: Ծ. Թ. Հայ մասնագրութեան մէջ չի գտնուիր նոյնը: Ծ. Թ.